

<https://doi.org/10.3176/hum.soc.sci.1959.1.04>

SAAREMAA MUISTSED LINNUSED

A. KUSTIN

Kõige varasemaks teadaolevaks väljaandeks, kus märgitakse Saaremaa linnuseid, on L. A. Mellini Liivimaa atlas,¹ mille 1802. a. trükist ilmunud Kuressaare maakonna kaardilehel leiame nii Muhu Linnuse kui ka kõik Saaremaa suured maalinnad. Ajalooliste mälestusmärkidena käsitleb kõnesolevaid linnuseid esmakordselt J. W. L. Luce,² kes oletab ekslikult, et Läti Henriku kroonikas mainitud Muhu linnus asunud mitte Muhu saarel, vaid Pöidel Tornimäel. XIX sajandi teisel poolel tegeles Saaremaa linnuste uurimisega Kuressaare gümnaasiumi õpetaja, asjaarmastaja arheoloog J. B. Holzmayer. Ta näitas õigesti, et Läti Henrik võis kirjeldada ainult Muhus, mitte Saaremaal asuva maalinna vallutamist.³ Nagu Luce, nii arvab ka Holzmayer, et iga kihelkonna keskuseks olnud linnus. Varasematega võrreldes on tema kirjeldused täpsemad. Ta isegi kaevas Kaarma linnusel 1860. a. väikeses ulatuses.

1894. a. leiti Muhu maalinnast kaks hõbeaaret, mis äratasid laialdast tähelepanu ja milledega kohapeal käis tutvumas Riia Ajaloo- ja Muinuseuurijate Seltsi esindaja A. Buchholtz, kes avaldas andmeid kõnesolevate leidude kohta.⁴ Samuti ilmusid vastavad teated ka Moskva ja Peterburi arheoloogilises kirjanduses.⁵

Seoses ettevalmistustöödega 1896. a. toimunud X arheoloogiliseks kongressiks saadeti Moskva Arheoloogia Seltsi poolt Eesti muistiseid uurima arheoloog S. K. Bogojavlenski, kes 1895. a. koos kohaliku mõisniku P. P. Stackelbergiga kaevas Muhu, Karja ja Valjala linnust. Kuigi kaevamised toimusid väga väikeses ulatuses (plaane pole säilinud), leiti siiski

¹ L. A. Mellin, Atlas von Liefland oder von den beyden Gouvernemen tern u. Herzogthümern Lief- und Ehistland und der Provinz Oesel. Riga und Leipzig, MDCCLXXXVIII. Vt. ka E. Varep, L. A. Mellini Liivimaa atlas ning selle tähtsus Eesti NSV territooriumi geograafilise uurimise ajaloos. «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised», Tallinn, 1955, nr. 2, lk. 300—315.

² J. W. L. Luce, Wahrheit und Muthmassung. Beytrag zur ältesten Geschichte Insel Oesel, Pernau, 1827; Das Schloss Mone auf Oesel. Eine Einladungsschrift zur Feier des 15. ten Septembers 1811, als Krönungs- und Schulfestes, wie auch Einweihungsfestes des neuen Schulhauses der arensburgischen Kreisschule, Riga, 1811.

³ J. B. Holzmayer, Osiliana I. Das Kriegswesen der alten Oeseler, Ahrensburg, 1868.

⁴ Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Alterthumskunde der Ostseeprovinzen Russlands aus dem Jahre 1895. Riga, 1896 (edaspidi Sb. Riga, 1895), lk. 58 jj.

⁵ Отчётъ Императорской Археологической Комиссии за 1895 годъ. Санктпетербургъ, 1897 (edaspidi ОАК, 1895), lk. 67 jj. Археологические Известия и Заметки издаваемая Императорским Московским Археологическим Обществом. Москва, 1895, №№ 9—10, lk. 332.

rida esemeid ja tehti uusi tähelepanekuid linnuste ehitusviisi kohta.⁶ Saaremaa linnuseid märgitakse ka Baltimaade ajaloolise geograafia harrastaja K. Löwis of Menari koostatud linnuste nimestikus,⁷ mis baseerub varemavaldatud andmeil.

1922. a. kirjeldasid üliõpilased Tartu Ülikooli Arheoloogia Kabineti ülesandel Saaremaa muistiseid, sealhulgas ka linnuseid. Viimaste kirjeldused avaldati Eesti muinaslinnadele pühendatud eri raamatus⁸ ja järgmisel aastal koos teiste muististega koguteoses «Saaremaa ja Muhu muinasjäänused»⁹. Saarte ja Lääne-Eesti linnused eraldati neis väljaannetes omaette tüübiks, nn. ringvall-linnusteks, mida peeti mandrile iseloomulikest mägilinnustest nooremaiks. Samuti käsitati saarte maalinnu ka A. M. Tallgren.¹⁰ 1930-ndate aastate algul avastati Asva kindlustatud asula, mida kaevati 1934., 1938. ja 1939. a.,¹¹ ning 1948. ja 1949. a.¹²

Ühtegi Saaremaa suurtest maalinnadest pole seni süstemaatiliselt kaevatud. Seetõttu ootavad neisse puutuvad küsimused olulises osas alles lahendamist, mis on seda vajalikum, et just linnused pakuvad olulisi andmeid muistse elanikkonna ühiskondlik-majandusliku arengu kohta.

*

Vanimaks linnusetüübiks olid kindlustatud asulad. Selline on Asva Saaremaal Orissaare rajoonis. Kuna Asva linnust on kirjanduses juba korduvalt käsitletud, siis märgime tema kohta ainult kõige olulisemat. Asulakohaks oli valitud tol ajal rannikul asetsev neemekujuline kõrgendik, millele ümbritsev meri pakkus soodsat looduslikku kaitset. Asula on siia tekkinud umbes VIII—VII sajandil e. m. a. Paistab, et algselt oli ta kas hoopis kindlustamata või ainult väga nõrgalt kindlustatud. Asustusaja vältel aga tugevdati kindlustust järk-järgult ja asula piirati madala, kuni 1,5 m kõrguse kivivalliga. Asva asula kuulub ajajärku, mil karja- ja viljakasvatus said muistse elanikkonna peamiseks elatusharudeks. Sel ajal võib tähele panna hõimudevaheliste kokkupõrgete sagenemist soodsamate asualade, eriti karjamaade pärast. See oligi põhjuseks, miks lahtiste asulate kõrvale tekkisid kindlustatud asulad.

Asva asula-linnus jäeti maha meie ajaarvamise esimestel sajanditel, mil siinsed asukad siirdusid nähtavasti laiali lahtistesse asulatesse. Asulatüübi muutus kajastab põhilisi muudatusi ühiskondlik-majanduslikes suhetes, mida tingis maaharimise pidev laienemine ja sugukondlike suhete lagunemise algus. Sellest ajast peale kuni I aastatuhande lõpuni ei tunne me Saaremaalt linnuseid. Alles II aastatuhande algusest on pärit kõik suured maalinnad, mida järgnevalt käsitleme üksikult.

Muhu Linnuse maalinn

Muhu maalinn asub saare edelaosas Linnuse küla põllul. Põhiplaaniilt on ta peaaegu ümmargune, ringvalli läbimõõt välisjalamiilt põhja-lõuna

⁶ Труды Московского Предварительного Комитета X археологического съезда в г. Риге. Выпуск II, Москва, 1896 (edaspidi Труды X АС), lk. 19 jj.

⁷ K. Löwis of Menar, Burgenlexikon für Alt-Livland. Riga, 1922.

⁸ E. Laid, Eesti muinaslinnad. Tartus, 1923.

⁹ Tartu, 1924.

¹⁰ A. M. Tallgren, Zur Archäologie Eestis. II, von 500 bis etwa 1250 n. Chr., Acta et Commentationes Universitatis Dorpatensis B VIII 1, Dorpat, 1925, lk. 153 jj.

¹¹ R. Indreko, Asva linnus-asula. Muistse Eesti linnused, 1936.—1938. a. uurimiste tulemused, Tartus, 1939, lk. 17—52.

¹² A. K. Вассар, Укрепленное поселение Асва на острове Сааремаа. Muistsete asulad ja linnused, arheoloogiline kogumik I, Tallinn, 1955 (edaspidi MAL), lk. 113—137.

suunas 110 m, ristipidi umbes 100 m ja õue pindala ligikaudu 2800 m².¹³ 1894.—1895. a. veeti suur osa linnuse valli muldkehast Saaremaa ja Muhu vahelise teetammi ehitamiseks ning seetõttu pole valli algne kõrgus enam määratav. Nagu näitavad säilinud rusud, koosnes vall suurematest ja väiksematest raudkividest, kruusast ja savist.

«Liivimaa kroonikas» kirjeldatakse Muhu linnuse vallutamist saksa ristirüütlite ja nende liivi-läti abivägede poolt 1227. a., nimetades teda tavaliselt «castrum Mone», ühel juhul aga koguni «urbs», mis näitab ilmselt tema keskset tähtsust paikkonnas. Kroonika andmeil ümbritsenud linnust kivivall, millel olnud puukindlustused, kuna linnuses endas aga asetsenud elamud.¹⁴ Kivivalli märgib ka Holzmayer oma kirjelduses, mis on valminud enne linnuse lõhkumist. Selle kirjelduse järgi olnud üks väravakoht valli kirde-, teine edelaküljel, vastu merd. Merepoolset sissekäiku olevat kaitsnud puutornid, mille kivialused olnud nähtavad poolse valli kõrguses.¹⁵

Pärast seda, kui linnus oli osaliselt ära veetud, kaevasid siin piiratud ulatuses Bogojavlenski ja Stackelberg. Nende andmetel oli linnuse kultuurkiht kuni 60 cm paks, sisaldades luud, mõningaid esemeid, süsi ja söestunud palgiotsi.¹⁶ Kuna aga kaevandi asukoht pole teada, siis ei saa mainitud palke ja süsi siduda ei valli puukindlustuste ega ka õuel olnud elamutega.

A. Buchholtzi andmeil leiti valli ära vedamisel tema sisejalamist kahest kohast hõbeehteid ja münte.¹⁷ Teisi teateid leiukohtadest ei ole; ka ei ole enam võimalik eristada kummassegi aardesse kuulunud esemeid, sest nende hulk ei kattu Buchholtzi loendiga. Vaatleme neid seepärast koos. Aarded sisaldavad ühtekokku 24 münti, 2 kaelavõru, 9 käevõru, 6 sõrmust, 2 sõlge, 8 rinnalehte, 68 helmest, 2 ripatsit ja kaalud koos kapsliga.

Müntidest on säilinud 17, millest enamiku moodustavad Saksa piiskopimündid. Vanim neist on vermitud Kölnis ajavahemikul 1167—1191, hilisem Paderbornis 1202—1223.¹⁸ Mündid on hõbedast, varustatud pronkskannaga, mille järgi võib arvata, et nad algselt koos helmes-tega moodustasid kaelakee. Kolm suuremat helmest on hõbedast fili-graanhelmed (joon. 1:7), teised aga sinisest ja mustast klaasist, üsna väikesed.¹⁹ Kaelavõrud on mõlemad ühesugused, keeratud kolmest hõbetradist, kahekordse esiosaga, aasa ja haagi abil suletavad (joon. 1:6).²⁰ Niisugune tüüp oli eriti levinud Saaremaal ja Muhus, mandrilt on selliseid teada ainult mõni üksik. Ainult saartel levinud varianti esindavad kuus laia õhukest rikkalikult ilustatud hõbekäevõru,²¹ millelele leidub täpseid vasteid Muhust Viira ja Saaremaalt Karja laiba-

¹³ Saaremaa ja Muhu muinasjäänused, lk. 135 jj.

¹⁴ Генрих Латвийский, Хроника Ливонии. Введение, перевод и комментарии С. А. Аннинского, Москва—Ленинград, 1938 (edaspidi: Liivimaa kroonika), lk. 445—448. Kivivalli märgitakse linnuse kirjelduses — «murus supra montem ex lapidibus». Kui vaenlane jõudis linnuse alla, läksid inimesed sinna oma elamuise varju — «in castris sui domicilia». Puukindlustustest kuuleme kuuendal piiramispäeval, mil piirajad hakkasid pikkade raudkonksudega kindlustusest palke välja kiskuma — «ut etiam ferro recurvo vel unco ferreo iam infigerent, munitione detrahentes singillatim ligna queque maxima, per que munitione tenebatur, ut aliqua pars munitionis iam ad terram usque veniret».

¹⁵ J. B. Holzmayer, Osiliana I, lk. 41.

¹⁶ Труды X AC, lk. 29 ja 30.

¹⁷ Sb. Riga 1895, lk. 95 jj.

¹⁸ ENSV TA Ajaloo Instituudi arheoloogia sektori kogus (edaspidi AI) K30:25—41. Mündid on määranud A. Buchholtz, Sb. Riga 1895, lk. 59.

¹⁹ Riiklik Ermitaaž Leningradis 984:1—3; AI K30:21—24.

²⁰ Ermitaaž 984:4; AI K30:1.

²¹ AI K30:2—4; Ermitaaž 984:9—11; Katalog der Ausstellung zum X. archäologischen Kongress in Riga 1896. Riga, 1896, Taf. 28:11; OAK 1895, рис. 165c, lk. 68.

kalmistust.²² Kaks hõbekäevõru on teistest kitsamad ja lihtsama ornamendiga.²³ Neile lähedasi eksemplare on leitud ka Paiküla kivist kalmistust ja üksikuid Lääne-Soomest.²⁴ Üks kolmest pronkstraadist keeratud väike lapse käevõru on eeskätt mandril levinud tüüp, saartel kanti selliseid vähe.²⁵ Neli laia õhukese kilbi ja kitsenevate vaheliti ulatuvate otstega

Joon. 1. Hõbehteid Muhu linnuse aardeleidudest. 1—4 — rinnalehed; 5 — sõrmus; 6 — kaelavõru; 7 — filigraanhelmes (AI K30:16, 15, 18; Ermitaaž 984:5; AI K30:11, 1; Ermitaaž 984:1).

²² A. Kustin, Kalmistu XIII—XIV sajandist Karjas, Saaremaal. «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised — Ühiskonnateaduste Seeria», 1958, nr. 1, lk. 50 jj.

²³ AI K30:5; Ermitaaž 984:12.

²⁴ AI K30:48,49; H. Salmo, Satakunnan historia II. Rautakausi [Vammala, 1952], joon. 406.

²⁵ AI K30:7.

hõbesõrmust on ilustatud samal viisil kui käevõrudki (joon. 1 : 5) ²⁶. Ülejäänud kaks sõrmust on pronksist, ²⁷ milledest üks, laia keskkeermega spiraalsõrmus, esindab mandril üldlevinud tüüpi, teine, põiki soonitud pakseneva esiosaga, on aga iseloomulik just saarte muististele. Üks hoburaudsõlg on hõbedast, pahkusega kaare keskel ja napilt ilustatud. ²⁸ Selliseid esineb Saaremaal sageli, mandril aga tunduvalt vähem. Teine hoburaudsõlg on pronksist, ristlõikelt rombiline kaare ja nn. hundihammasornamendiga. ²⁹ Seda tüüpi sõled olid levinud eriti Eesti saartel, Lääne-Soomes, Ojamaal ja Lääne-Lätis. Rinnalehed on kõik hõbedast, pronkskannaga. ³⁰ Neist kolm on ilustatud kummitud silmusnelinurkadega (joon. 1 : 1), kaks kühmukestest ja kolmnurkade ridadest (joon. 1 : 2), üks aga neljast C-st koosneva ornamendiga (joon. 1 : 4). Neile leidub paralleele nii saarte kui ka mandri materjalis. Kahele kummitud kodarmotiiviga ilustatud rinnalehele (joon. 1 : 3) pole täpseid vasteid teada. Ripatsid on mõlemad pronksist, üks ristikujuline, teine ripatsina kantud nelinurkne saartele iseloomulik võõnaast. ³¹ Kaalud on Buchholtzi teateil leitud koos kaelavõrude ja laiade hõbekäevõrudega. ³²

Oma vanuselt kuuluvad kõik mainitud esemed XII sajandi lõppu või XIII sajandi algusse. Enamik neist on valmistatud kohalike hõbeseppe poolt. Seda kinnitavad sinsele paikkonnale iseloomulikud kaela- ja eriti käevõrud, mida peale saarte esineb harva. Pealegi sarnanevad need võrud ja mitmed rinnalehed omavahel täielikult ka detailide poolest, mistõttu neid võib pidada isegi ühe ja sama meistri tööks. Arvestades esemete hulka ja väärtust, tuleb arvata, et nad on kuulunud kahele jõukale ülikaperele.

Mõlemad aarded on peidetud ühel ajal. Seda näitavad nii ühtlase vanusega esemed kui ka mündid. Kõige hilisem, ajavahemikul 1203—1223 vermitud münt annab meile käsitletud aarete vanuse ülempiiri. Alampiir pole täpselt määratav, kuna müntide käibeloleku aeg enne mahamatmist pole teada. Teades aga, et Muhu linnus vallutati sakslaste poolt 1227. a. veebruaris, võime küllaltki põhjendatult arvata, et kõnesolnud aarded peideti just nimelt piiramise eel või selle ajal. Nii on Muhu linnuse aarded erakordselt hästi dateeritavad ning annavad kindla pidepunkti ka teiste samalaadsete esemete vanuse määramiseks.

Peale aardeleidude saadi Bogojavlenski poolt teostatud kaevamistel üks ruudukujulise ristlõikega sakslaste ammunoole ots, kaks kergemat käsivibu nooleotsa, paar nuga, suitserõnga katkend ja teisi pisiesemeid. ³³

Juhuleidudena saadi samasuguseid nooleotsi, üks noakujulise tera ja kisuga heiteoda otsik, kitsa teraga latgalipärane kirves (foto 2 : 3) ja nn. tarutuur. ³⁴ Viimane on laia, veidi kumera teraga riist, mida kasutati puunõude õõnestamiseks. Teisi selliseid pole Eestist teada, kaugemalt Ida-Euroopast on neid aga leitud. ³⁵ Heiteoda otsik ja nooleotsad pärinevad ilmselt linnuse pärast peetud võitlusest.

²⁶ AI K30 : 11,12; Ermitaaž 984 : 13,14.

²⁷ AI K30 : 9,10.

²⁸ AI K30 : 6.

²⁹ AI K30 : 8.

³⁰ AI K30 : 15—18; Ermitaaž 984 : 5—8.

³¹ AI K30 : 13 ja 14.

³² AI K30 : 19 ja 20.

³³ Государственный исторический музей в Москве (edaspidi ГИМ) 44729, III отд. хр. 31/10 : 1—22.

³⁴ AI K30 : 48—53.

³⁵ Б. А. Колчин, Черная металлургия и металлообработка в древней Руси (домонгольский период). Материалы и исследования по археологии СССР, Москва, 1953, № 32, рис. 73, лк. 111.

«Liivimaa kroonikast» näeme, et kui vaenlane maale tungis, kogunesid ümberkaudsed elanikud linnusesse, võttes kaasa oma hobused, kariloomad ja muud varandust. On loomulik eeldada, et kogu maalinna tulnud võitlusvõimeline elanikkond moodustaski tema sõjalise kaitsejõu. Otsustades säilinud vallirusude ja linnuse pindala järgi oli ta mahutavus ja kaitsevõime küllalt suur. Väga kujukalt selgub see ka vallutamise kirjeldusest: pärast mitmeid nurjunud rünnakuid olid ristirüütlid sunnitud asuma kestvale piiramisele. Linnuse kaitsjad heitsid vaenlase pihta odasid ja kive, samuti kasutasid nad ka viskeseadmeid — paterelle. Kroonika jutustab, et muhulased kutsusid ka Saaremaalt abi, aga see ei jõudnud kohale. Linnus alistus alles kuus päeva kestnud ägeda piiramise tulemusena. Muhu maalinna piiramine on kõrvutatav mandri suurte linnuste, näiteks Viljandi piiramisega, mis kestis samuti kuus päeva. Vallutamisel, nagu märgib kroonika, tapeti linnuse kaitsjad, varandus rööviti, hobused ja kariloomad aeti ära ning linnuse puuehitised süüdati põlema.

Kahtlemata oli kõnesolev maalinn Muhu saare ainsaks sõjaliseks keskuseks, moodustades ühtlasi ka Saaremaa eelkindlustuse mandriilt lähtunud sõjaretke suhtes. Tema vallutamiseks oli kogu saar alistatud ning ristirüütlid võisid takistamatult minna edasi Saaremaale.

Pöide Iruste (Kahutsi) maalinn

Pöide maalinn asub üle Väikse väina Muhu linnuse vastas Saaremaal, umbes 6 km rannast Kahutsi ja Iruste küla vahelisel põllul. 4—5 m kõrgusele looduslikule kühmule on püstitatud ovaaljas, umbes 6 m kõrgune ringvall, mille väliskülje kõrgus on 9—11 m, kalle keskmiselt 28—32°, sisekülje kalle 25—35°. Ringvälli pikem, edela-kirdesuunaline läbimõõt on valli välisjalamiilt 150 m, ristipidi 115 m. Kirde- ja edelaküljel on vall kõige laugjam ja madalam, tõustes kirdes 18°-lise ja edelas 20°-lise kaldega — tõenäoliselt on siin olnud linnuse väravakohad (joon. 2:1). Öue pindala on ca 3800 m². Öu on tasane, selle keskel asetseb kividega täidetud lohk, mida võib pidada muistse kiviraketega kaevu kohaks. Nagu näitavad linnuse idakülje keskele kaevatud suur auk ja mõned väiksemad augud, oli valli muldkeha kuhjatud mullast, kruusast ja üksikutest suurematest raudkividest, sarnanedes oma ehituselt Muhu linnuse valliga. Selle ehitusviisi oli tingitud asjaolust, et paas asetseb siin sügaval moreeni all ja oli seetõttu raskesti kättesaadav.

Pöide linnust ei ole arheoloogiliselt kaevatud, ka kirjalikes allikates ei märgita teda. Näib, et 1227. a. sõjaretkel möödusid sakslased Pöidest, ilma et oleksid teda piiranud. Juhuleiuna on siit saadud ainult väike õone ja teravovaalse lehega heiteoda otsik.³⁷ Niisuguseid esineb rohkesti Saaremaa XI—XII sajandi kalmetes. Otsustades maalinna suuruse, valli kõrguse ja teiste välistunnuste järgi, võib arvata, et ta kuulub samasse aega kui Muhu linnus, s. o. XII—XIII sajandisse.

Valjala maalinn

Valjala maalinn asetseb samanimelisest külast umbes 0,7 km kagu pool, kadastikuga kaetud karjamaal looduslikul kühmul nagu Pöide linnuski. Lõuna ja lääne poolt piirab teda kaugemalt Pahnasoo, mis põh-

³⁶ Saaremaa ja Muhu muinasjäänused, lk. 105.

³⁷ AI 2712:37.

Joon. 2 : 1. Põide linnuse plaan.
K — kaevulohk.

jaküljel ulatub otse linnuse jalamini, raskendades sealtpoolt juurdepääsu. Maalinn on ümmarovaalse põhiplaaniga, läbimõõt edela-kirde suunas valli välisjalamilt 120 m ja ristipidi 110 m.³⁸ Valli välisnõlva kõrgus on 5–8 m, kalle 25–28°, sisenõlva kõrgus 3–6 m, kalle 24–26°. Kõige kõrgem on valli lääneosa, kus võib märgata kahte astet, mille vahelt nähtavasti kulges tee linnusesse. Linnuse jalamit ümbritseb lai nõgu, mis on ilmselt tekkinud mulla võtmisel valli muldkeha jaoks. Valli harja ja eriti sisenõlva katab lahtise paeklibu lade, mis on tekkinud muldvalli peale laotud paekivivallist. Paasi oli linnuse ehitamiseks hõlpus kasutada, kuna ta asetseb siin maapinna lähedal. Linnuse õue on keskelt veidi nõgus, tõustes ida ja lääne suunas, tema pindala on ligikaudu 3600 m². Usna õue loodeäärel asetseb paekividega vooderdatud kaevu lohk.

1895. a. kaevasid Bogojavlenski ja Stackelberg pikuti ja risti üle linnuse õue kaks poolteise meetri laiust kraavi. Piiratud ulatuses kaevati ka valli põhjapoolset osa. Nende kaevamiste andmetel on vall 4–6 m kõrguseni ehitatud mullast ja savist,³⁹ milles esineb sütt ja muid jälgi tõenäoliselt kivimüüri olnud puukindlustuse põlemisest. Linnuse õue katab 22–60 cm paksune kultuurkiht, millest kaevamistel leiti põlemis-

³⁸ Saaremaa ja Muhu muinasjäänused, lk. 122 ja 123; Valjala maalinna plaan. (See, nagu ka kõik järgnevalt mainitud plaanid, on tehtud F. Issaki poolt nivellimise teel 1938. a. ja säilitatakse ENSV TA Ajaloo Instituudi arheoloogia sektoris.)

³⁹ Труды X AC, lk. 26 jj.

jälgedega kive, sütt, loomaluid, mõningaid esemeid ja oletatav keedukolle. Leidude hulgas on kaks ammunoole otsa, mis sarnanevad Muhust leituile, nuga, hobuse suitse rõngas, paelakujulise pronkskäevõru ots, ristpeaga rinnanõela katkend, kuljus ja mõningaid pisiesemeid.⁴⁰ Juhuleiuna

Foto 1. Valjala maalinn.

saadi mõõga käepide, mille kaitseraud ja nupp on ilustatud lohkude ja hõbetaušeeringuga⁴¹ (foto 2 : 2). Saaremaa XII sajandi muististes esineb selliseid mõõku kõige rohkem, mandrilt on leitud ainult mõni samalaadse ornamendiga, aga ilma hõbeilustuseta mõõga käepideme osa. Valjala mõök kuulus arvatavasti mõnele siinsele ülikale. Leidude ja kultuurkihi paksuse järgi võib oletada, et vähemalt mõni pere elas linnuses pidevalt, samuti kui Muhu maalinnas. Nii leitud esemed kui ka maalinna välisilme lubavad oletada, et linnus püstitati XII sajandil ning leidis kasutamist kuni saksa ristirüütlite sissetungini.

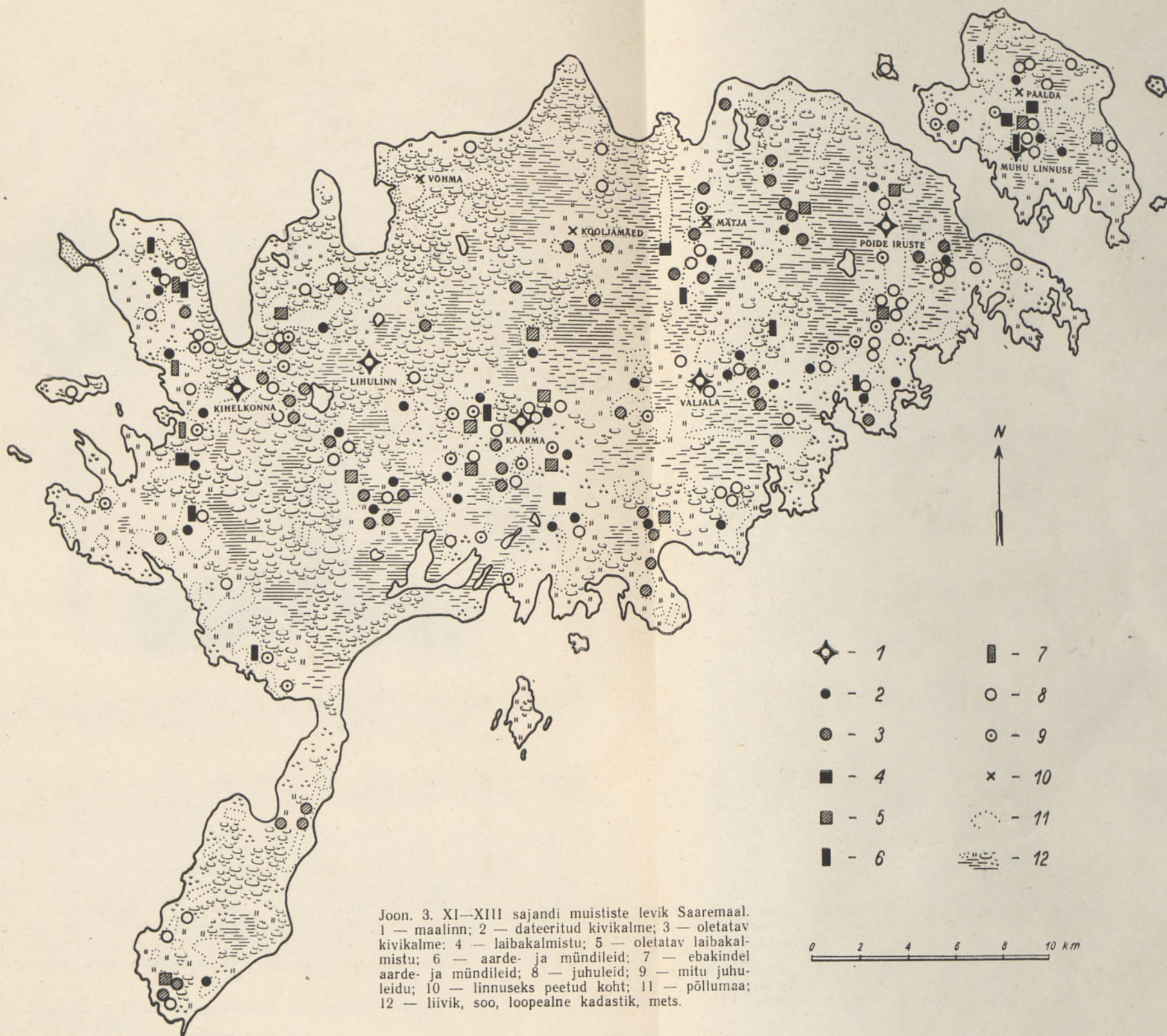
«Liivimaa kroonikas» kirjeldatakse lühidalt Valjala linnuse vallutamist, mis toimus 1227. a. sõjaretkel pärast Muhu alistamist.⁴² Kroonikas nimetatakse teda «castrum Waldia», samuti ka «urbs», ning märgitakse, et ta oli «tugevamaks Saaremaa linnuste seas». Edasi jutustab kroonika, et teutoonid koos oma abivägedega rüüstasid ümberkaudsed külad, viisid sealt ära hobuseid, härgi, vilja ja palju muud saaki ning süütasid hooned. Valjala piiramine ei kestnud kaua. Muhu langemine oli juba teada, ja kuna linnuses oli mehi vähe, otsustasid valjalalased ülekaalukale vaenlasele alistuda. Nad pidid laskma end ristida ja andma paremate poegi pantvangideks.

Valjala maalinn oli kahtlemata kogu paikkonna sõjaliseks keskuseks. Nähtavasti oli tal ka laialdasem strateegiline tähtsus, kuna pärast tema vallutamist ei osutanud teised linnused enam vastupanu ja kogu Saaremaa alistus.

⁴⁰ ГИМ 44729, III отд. хр. 31/24 а : 1—15.

⁴¹ AI K51 : 1, 2.

⁴² Liivimaa kroonika, lk. 448 ja 449.

Joon. 3. XI–XIII sajandi muististe levik Saaremaal.
 1 – maalinn; 2 – dateeritud kivikalme; 3 – oletatav
 kivikalme; 4 – laibakalmistu; 5 – oletatav laibakal-
 mistu; 6 – aarde- ja mündileid; 7 – ebakindel
 aarde- ja mündileid; 8 – juhuleid; 9 – mitu juhu-
 leidu; 10 – linnuseks peetud koht; 11 – põllumaa;
 12 – liivik, soo, loopealne kadastik, mets.

Kaarma maalinn

Kaarma maalinn asetseb samanimelisest kirikust umbes 100 m kirde poole. Teda piirab põhjast, läänest ja lõunast 20—30 m laiune madalik, mis paistab olevat vana kinnikasvanud vallikraav.⁴³ Idakülje alt voolab läbi kitsas Linnasoo oja. Nagu tunnistab kuivanud jõesäng, oli oja varematal aegadel palju laiem ja tema vesi täitis ka vallikraavi. Seda kinni-

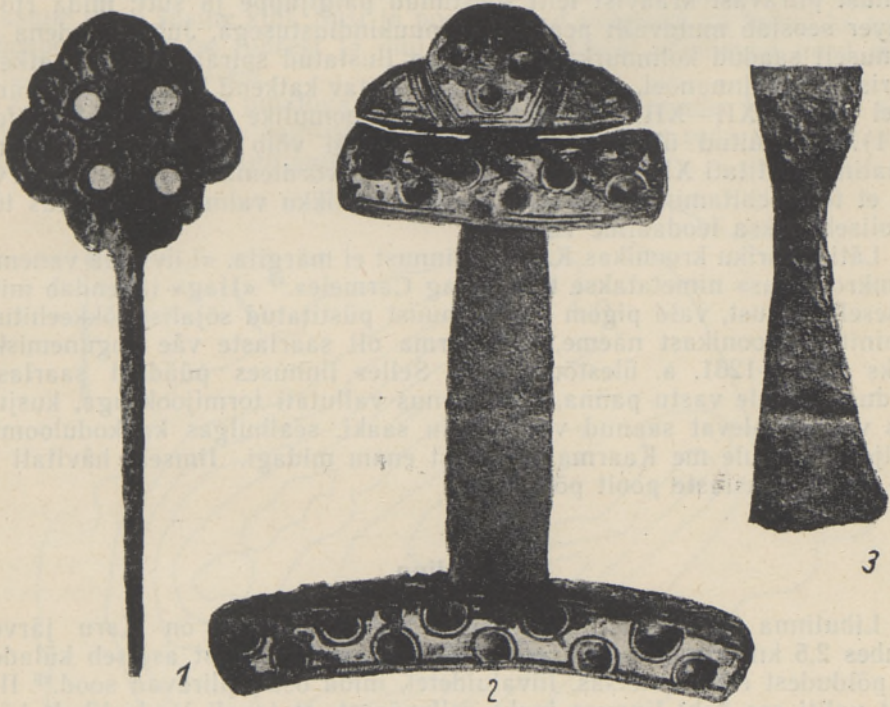

Foto 2. Esemeid Saaremaa linnustest. 1 — pronksist rinnanõel Kaarmalt; 2 — hõbedaga ilustatud mõõgakäepide Valjalast; 3 — raudkirves Muhu linnusest (AI K59:1, K51:1, K30:52; 1 — $\frac{3}{4}$, 2 — $\frac{2}{3}$, 3 — $\frac{1}{4}$ loomulikust suuruselt).

tab 1407. aastast pärinev dokument, mille Holzmayer leidis Kaarma kiriku arhiivist ja millega Kaarma preestreile antakse ainuõigus püüda vanast vallikraavist kalu.⁴⁴

Oma põhiplaanilt on maalinn ligikaudu nelinurkne: pikkus ida-lääne suunas valli välisjalamilt 140 m ja laius ristipidi 120 m. Ou on tasane, pindala umbes 4800 m². Paistab, et õue keskel on olnud kaev, mida praegu tähistavad mullakamarast välja ulatuvad kivinukid. Õue ümbritseb lääne-, lõuna- ja idaküljelt poolkaarekujuline, põhjaküljelt aga sirge, ida-lääne-suunaline vall. Sirge vallilõik ei ühine kaarja valli otstega, vaid nende vahele linnuse kirde- ja loodenurka jääb vahe. Neis kohtades olid nähtavasti sissekäigud. Vaenlasel aga oli nende kaudu raske linnusesse pää-

⁴³ Saaremaa ja Muhu muinasjäänused, lk. 26—30; Kaarma maalinna ja selle lähema ümbruse plaanid.

⁴⁴ J. B. Holzmayer, Osiliana I, lk. 53.

seada, kuna kummaski kohas tuli tal kuni 30 m pikkuselt minna valli otsade vahel. Põhjapoolne sirge valliosa on välisnõlvalt kuni 3 m kõrge, kaldega 20—25°, sisenõlva kalle on 16°. Kaarja valliosa välisnõlva kõrgus on kuni 5 m, kalle 23—25°, siseküljel 20°. Siseküljelt on vall 1—2 m võrra madalam kui väljastpoolt. Seega on Kaarma maalinna vall märksa madalam ja laugjam kui teistel juba kirjeldatud linnustel.

Linnuse valli on vähesel määral kaevanud Holzmayer 1860. a. Tema andmetel koosneb see kividest ja mullast, kusjuures jalami lähedal on suuri kive rohkem, kõrgemal aga vähem.⁴⁵ Valli seest, välisküljelt ja linnust piiravast kraavist leiti söestunud palgijuppe ja sütt, mida Holzmayer seostab muldvalli peal olnud puukindlustusega. Juhuleidudena on linnuselt saadud kolmnurkade ridadega ilustatud spiraalkäevõru katkend ja ristpeaga rinnanõel, samasugune kui vastav katkend Valjalastki. Rinnanõel kuulus XII—XIII sajandil Eestis iseloomulike esemete hulka (foto 2:1).⁴⁶ Mainitud üksikute juhuleidude järgi võib oletada, et Kaarma maalinn püstitati XII sajandil. Kuna vall on võrdlemisi madal, võib arvata, et tema ehitamine on jäänud pooleli; lõplikku valmimist takistas tõenäoliselt saksa feodaalide vallutus.

Läti Henriku kroonikas Kaarma linnust ei märgita. «Liivimaa vanemas riimkroonikas» nimetatakse teda «Hag Carmele».⁴⁷ «Hag» tähendab mitte otseselt linnust, vaid pigem mingit puust püstitatud sõjalist tõekehitust. Mainitud kroonikast näeme, et Kaarma oli saarlaste väe kogunemiskohaks 1260.—1261. a. ülestõusu ajal. Selles linnuses püüdsid saarlased Ordu vägedele vastu panna, kuid linnus vallutati tormijooksuga, kusjuures võitjad olevat saanud väga palju saaki, sealhulgas ka koduloomi.⁴⁸ Hiljem ei kuule me Kaarma linnusest enam midagi. Ilmselt hävitati ta tol korral sakslaste poolt põhjalikult.

Lihulinn

Lihulinna nime all tuntakse suurt maalinna, mis on Karu järvest umbes 2,5 km kirde pool ja erinevalt teistest linnustest asetseb küladest ja põldudest eemal metsas, liivaluidetel, mida osalt piiravad sood.⁴⁹ Ilmselt valiti see koht linnuse jaoks sellepärast, et ta oli looduslikult hästi kaitstud: loodeküljelt voolab läbi väike oja, ida ja kagu pool aga on 3—4 m kõrgused liivaseljakud. Niisugused liivakünkad olid väga sobivad ka linnuse ehitamiseks — neid oli tarvis vaid omavahel ühendada ja kõrgendada nii, et tekkis ebakorrapärane ovaalikujuuline, välisnõlvalt

⁴⁵ Sealsamas, lk. 51 ja 52.

⁴⁶ AI K59:1, 2.

⁴⁷ Ditleb's von Alnpeke, Livländische Reimchronik (Meyeri tõlge). Scriptores Rerum Livonicarum, Sammlung der wichtigsten Chroniken und Geschichtsdenkmale von Liv-, Ehst- und Kurland, Erster Band, Riga und Leipzig, 1853, värsid 6196—6248, lk. 627 ja 628.

⁴⁸ Saaki küll ei loendata, kuid märgitakse, et orduvennad kaks ööd «kandsid» ja «ajasid» linnusest ära kõik, mis seal oli.

«Da lagen die brudere mit irre macht

Gewaldeclichen zwu nacht.

Die cristen trugen vnd triben

Was in dem hagen was bliben,

Mit gutem vlise in das her.

Die oselere hatten keine wer».

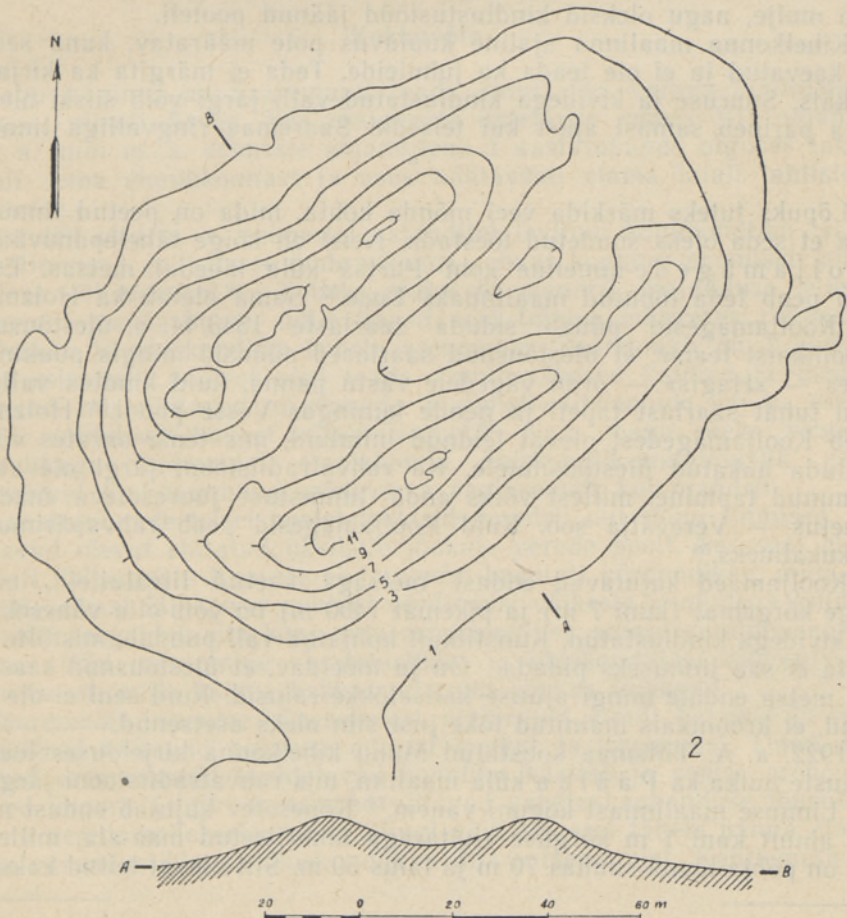
(Sealsamas, värsid 6243—48, lk. 628).

⁴⁹ Saaremaa ja Muhu muinasjäänused, lk. 85—87; Lihulinna ja selle ümbruse plaanid.

kuni 10 m kõrgune ringvall. Linnuse läbimõõt on välisjalamilt loode-kagu suunas 270 m ja ristipidi 170 m, välisnõlva kalle 25–31°, sisenõlva kalle lääneküljel kuni 25°. Kõige madalam ja laugjam — kuni 16° — on vall loode- ja kaguosas, mistõttu näib, et siin on olnud linnuse sissepääsud. Oue pindala on ligikaudu 18 000 m². Seega on Lihulinn Saaremaa maalinnadest kõige suurem.

Nagu näitavad mitmed juhuslikult kaevatud augud, on vall kuhjatud liivast, mis varisemise vastu kindlustati mitme kihi väikeste kividega. Idavalli sisejalamile kaevatud kartuliaukude seintest paistab 20–60 cm paksune tume süsine kiht. Süsi ja poolpõlenud palgiotsi on leitud ka valli läänepoolse avause juurest ja mujalt. Tõenäoliselt pärinevad need söed valli puukindlustustest.

Leiud Lihulinnalt puuduvad, ka ei märgita teda vanades kirjalikes allikates. Suuruse ja analoogilise ehitusviisi põhjal võiks seda pidada samaaegseks teiste käsitletud suurte linnustega.

Joon. 2 : 2. Kihelkonna linnuse plaan.

Kihelkonna maalinn

Kihelkonna linnus on samuti küladest eemal, Pidula teed minnes 5 km kaugusel Kihelkonna alevist, maanteest 140 m lääne pool männimetsaga kaetud liivaluidetel. Kõige lähema, umbes 3 km kaugusel oleva küla järgi

nimetatakse teda mõnikord ka Odalätsi maalinnaks. Esimesena on seda linnust kirjeldanud Holzmayer.⁵⁰ Varasemad autorid Mellin ja Luce, kes on märkinud kõiki teisi seni käsitletud maalinnu, ei maini Kihelkonna linnust. Linnuse lõunaküljel, kus kasvab vana haraline nn. Madli mänd, on rahvatraditsiooni kohaselt olnud muistne ohverdamiskoht.

Linnuse ehitamiseks on kasutatud kahte paralleelselt edela-kirde suunas kulgevat liivaseljakut, millede edelapoolseid otsi ühendab samuti looduslik liivavall (joon. 2 : 2).⁵¹ Oma põhiplaanilt on maalinn seega piklik-ovaalne — 120 m pikk ja 75 m lai. Valli välisnõlva kõrgus on 8—10 m, kalle 28—30°, sisenõlva kõrgus on 6—7 m, kalle 22—25°, õue pindala 5300 m². Nagu näitavad valli põhjaossa kaevatud augud, on liivaseljanikke umbes meetri kõrguseni kindlustatud väikeste raud- ja paekividega. Algselt pidi see kivikindlustus olema tunduvalt kõrgem, kuna nõlvadel ja õuel leidub palju vallilt alla varisenud kive. Kivid ise on eemalt toodud, sest lähemas ümbruses neid ei leidu. Kuna kirdeküljel vall puudub, siis jääb mulje, nagu oleksid kindlustustööd jäänud pooleli.

Kihelkonna maalinna ajaline kuuluvus pole määratav, kuna seda ei ole kaevatud ja ei ole teada ka juhuleide. Teda ei märgita ka kirjalikes allikais. Suuruse ja kividega kindlustatud valli järgi võib siiski oletada, et ta pärineb samast ajast kui teisedki Saaremaa ringvalliga linnused.

*

Lõpuks tuleks märkida veel mõnda kohta, mida on peetud linnuseks, ilma et seda oleks suudetud tõestada. Neist on kõige tähelepanuväärsem Kooljamägede-nimeline koht Purtsa küla lähedal metsas. Esimesena peab teda lõhutud maalinnaks Luce.⁵² Sama oletab ka Holzmayer, kes Kooljamägesid püüab siduda saarlaste 1343/44. a. ülestõusuga.⁵³ Kroonikaist teame, et ülestõusnud saarlased püüdsid mingis puukindlustuses — «Hagis» — ordu vägedele vastu panna, kuid kindlus vallutati, mitu tuhat saarlast tapeti ja nende kuningas Vesse poodi.⁵⁴ Holzmayer ütleb Kooljamägedest olevat leidnud inimluud, mis tema arvates võiksid kuuluda hukatud ülestõusnutele. Ka rahvatraditsiooni järgi olevat siin toimunud tapmine, millest võiks anda tunnistust juuresoleva madaliku nimetus — Verevälja soo. Kuid Kooljamägesid peab rahvapärinus ka katkukalmeks.⁵⁵

Kooljamäed kujutavad endast metsaga kaetud liivaluiteid, millest kõige kõrgemat (kuni 7 m) ja pikemat (400 m) on võib-olla vähesel määral kividega kindlustatud. Kunstlikult kuhjatud vall puudub, mistõttu seda kohta ei saa linnuseks pidada. On ju mõeldav, et ülestõusnud saarlased siia metsa endale mingi ajutise kaitsetõkke raiusid. Kuid seni ei ole tõestatud, et kroonikais mainitud tõke just siin oleks asetsenud.

1922. a. A. Tiitsmaa koostatud Muhu kihelkonna kirjelduses loetakse linnuste hulka ka P ä ä l d a küla maalinn, mis rahvatraditsiooni järgi olevat Linnuse maalinnast koguni vanem.⁵⁶ Kõnesolev kujutab endast madalat, ainult kuni 1 m kõrguse kivitaraga ümbritsetud maa-ala, mille pikus on põhja-lõuna suunas 70 m ja laius 50 m. Siit olevat leitud kaks pisi-

⁵⁰ J. B. Holzmayer, *Osiliana I*, lk. 58 ja 59.

⁵¹ Saaremaa ja Muhu muinasjäänused, lk. 74—76.

⁵² J. W. L. v. Luce, *Wahrheit und Muthmassung*, lk. 39.

⁵³ J. B. Holzmayer, *Osiliana I*, lk. 45 jj.

⁵⁴ Hermann von Wartberge, *Chronicon Livoniae. Scriptores rerum Prussicarum, Zweiter Band*, Leipzig, 1863, lk. 71 ja 72; Die Chronik Wigands von Marburg, sealsamas, lk. 504; Die Jüngere Livländische Reimchronik des Bartholomäus Hoeneke 1315—1348. Leipzig, 1872, lk. 29 ja 30.

⁵⁵ Saaremaa ja Muhu muinasjäänused, lk. 46—49.

⁵⁶ Sealsamas, lk. 137.

kest muinasaegset savinõukildu.⁵⁷ Kivivalli madaluse järgi võib arvata, nagu oleks siin alles alustatud linnuse ehitamist.⁵⁸

Linnuse-asemaks on arvatud ka kaht suurtest raudkividest madalat kontsentrilist valli või tara, mis asuvad Saaremaa loodeosas Võhma külas. Välise valli läbimõõt on ühtpidi 55 m, teistpidi 45 m ja temast lähtuvad kodarjalt mitu lühikest haru, kultuurkiht puudub. Otsustades suuruse ja omapärase ehitusviisi järgi, tuleb neid valle pidada mitte linnuseks, vaid pigem mingiks kultusekohaks. Linnuseks ongi neid valle arvatud alles 1922. a. T. Vaasi koostatud Mustjala kihelkonna kirjelduses.⁵⁹

Kohalik elanikkond nimetab linnamäeks Saaremaa idaosas Mätja küla heinamaal asetsevat poolkaarekujulist küngast, mille kogupikkus on ca 150 m, suurim laius 40—50 m ja kõrgus 4—5 m.⁶⁰ Kas siin tõesti on tegemist linnamäega, ei ole seni proovikaevamiste abil kontrollitud.

Kokkuvõte

Nagu nägime, on Saaremaalt teada ainult üks varane kindlustatud asula — nimelt Asvas. See eksisteeris ühtejärge umbes VII sajandist e. m. a. kuni m. a. esimeste sajanditeni. I aastatuhande alguses lahkus enamik tema elanikkonnast ja asus nähtavasti elama laiali lahtistesse asulatesse.

Mandril olid m. a. esimestel sajanditel levinud kogukondliku iseloomuga linnused, milledesse ümbruskonna rahvas kogunes peamiselt ainult vaenlase lähenemisel.⁶¹ Tolleks ajaks oli mandril majanduse aluseks kujunenud maaharimine, mille baasil seal toimus märgatav rahvastiku juurdekasv ja ühiskondlike suhete arenemine. Saaremaalt on I aastatuhande esimesest poolest seni teada ainult vähesed kalmed ja üksikud juhuleiud, mis näitavad nii vanade matmistraditsioonide kui ka eseme-tüüpide suhteliselt kauast edasipüsivust.⁶² Näib, nagu oleks kehvema nullastikuga Saaremaal elanikkonna ühiskondlik-majanduslik areng kõnesoleval ajal toimunud mõnevõrra aeglasemalt kui mandril.

I aastatuhande teisel poolel tekkisid mandril uut tüüpi linnused, mis paistavad olevat ehitatud üksikute jõukate perede poolt, kes seal elasid pidevalt. Niisuguste linnuste ehitamiseks kasutati kõrgendikke, mida üks või mitu rikast ülikaperet suutsid võrdlemisi väikeste jõududega kindlustada. Nii peegeldab siin koos muu arheoloogilise ainese muutumisega ka linnuse tüübi muutumine varanduslikku ja ühiskondlikku diferentseerumisprotsessi, mille käigus hakkas eristuma jõukas ülikkond.

Saaremaalt tunneme kõnesolevast ajajärgust ainult kalmeid ja juhuleide. Need näitavad asustuse edasist levikut ja tihenemist. Uued omapärased esemevormid tunnistavad kohaliku käsitöö ja sepise arenemist; mitmed import- ja toredusesemed viitavad vahetuskaubanduse tõusule ja jõukate perede esilekerkimisele. Siingi võib sel ajal tähele panna elanikkonna varanduslikku ja ühiskondlikku diferentseerumist. Kahtlemata toi-

⁵⁷ AI 3494.

⁵⁸ H. Moora, Saaremaa muinasaeg. Äratrükk koguteosest «Eesti», Tartus, 1933, lk. 39.

⁵⁹ Saaremaa ja Muhu muinasjäänused, lk. 95 ja 96.

⁶⁰ L. Jaanitsa ja L. Metsari Karja kihelkonna muististe inspekteerimise aruanne aastast 1949. (Ajaloos Instituudi arheoloogia sektori arhiiv.)

⁶¹ Mandri linnuste kohta vt. H. Moora, Muistsete linnuste uurimise tulemustest Eesti NSV-s. MAL, lk. 46—87.

⁶² Selle kohta vt. A. Vassar, Lisandeid eesti hõimude uurimisele Lääne- ja Edela-Eestis I—IV sajandil. Eesti rahva etnilisest ajaloost, Tallinn, 1956, lk. 160—175.

mus see protsess ka saarte kehvemalt pinnaselt enam-vähem rahuldavaid saake võimaldava künnipõllunduse arenemise ja leviku alusel. Üldiselt saavutas Saaremaa mainitud ajal sama majandusliku ja ühiskondliku arengutaseme, nagu see oli mandril. Seda enam aga torkab silma, et me saartelt sellestki ajajärgust linnuseid ei tunne. Tõenäoliselt tuleb selle põhjusi otsida ühelt poolt mõnedest muistsete saarlaste ühiskondliku arengu iseärasustest, teiselt poolt aga nähtavasti ka Saaremaa looduslikest tingimustest. Linnuste ehitamine nõudis siin tunduvalt rohkem tööjõudu kui mandril. Näib, et sel perioodil ei olnud Saaremaa ülikond veel nii jõukas ja tugev, et ta siinsetes tingimustes oleks toime tulnud niisuguste üksikerelinnuste ehitamisega, nagu neid leiame mandril. Võib ka arvata, et merega ümbritsetud saartel polnud linnuste järele nii suurt vajadust nagu mandril.

II aastatuhande algul toimub Saaremaa elanikkonna majanduslik ja ühiskondlik arenemine kiiremini kui kunagi varem. Elanikkonna kasvust ja asustuse tihenemisest annab tunnistust muististe hulk ja levikutihedus (joon. 3). Sellesse aega kuulub nimelt valdav enamik Saaremaalt teada olevaist muististest. Nende seas paistavad silma ligi 40 dateeritud kivi-kalmet ja umbes poolsada tõenäoliselt samasse aega kuuluvat kivikalmet, peale selle on teada mõningad maa-alused laibakalmistud, kümme-kond aarde- ja mündileidu ja üle 700 juhuleiu, mis enamikus pärinevad samuti kalmetest. Leiumaterjali hulgas on palju uusi esemetüüpe, mis näitavad kohaliku kultuuri kujunemist. Nende esinemine algab XI sajandil ja tiheneb XII sajandil, kuna XIII—XIV sajandi laibakalmistutes neid enam märkimisväärselt ei esine. Osalt XI, enamasti aga XII—XIII sajandisse kuulub ka suurem hulk aarde- ja mündileidudest. Üldiselt on Saaremaal kõnesoleval ajajärgul sajandist sajandisse jälgitav pidev ja suhteliselt kiire materiaalse kultuuri areng. Selle arengu baasiks oli seniste elatusalade — põlluharimise, karjakasvatuse, käsitöö ja kala- ning hülgepüügi edasine kasv. Selle kõrval aga muutusid ülikonnale järjest olulisemaks tuluallikaks kauba- ja sõjaretked meretagustele maadele. Ilma mereretklemisest saadava lisatuluta poleks ülikonna nii kiire rikastumine kuidagi seletatav. Nagu nähtub skandinaavia saagadest, olid saarlaste kauba- ja röövretked Läänemere piirkonnas sel ajal võrdlemisi tuntud. Nii arheoloogilistest kui ka kirjalikest allikaist nähtub, et saarlaste ühiskondlikus ja majanduslikus korras esineb XI—XIII sajandil selgeid feodalismi algmeid. Ühtlasi leiame siin ka jooni, mis on iseloomulikud nn. sõjaväelisele demokraatialle, mille kohta Engels ütleb, et «sõda ja organiseerimine sõjaks on nüüd saanud rahva elu regulaarseteks funktsioonideks».⁶³ Sel taustal on arusaadav ka suurte maalinnade tekkimine saartel. Saarlaste röövretked kutsusid loomulikult esile samasuguseid tasuretki skandinaavlaste poolt, seda enam, et Skandinaavias toleaks ajaks kujunenud varafeodaalsed riigid üritasid omalt poolt ka vallutusi naabermaadel. Nende vaenulike kallaletungide vastu pidid saarlased otsima kaitseabinõusid, mis viiski suurte kindlustuste — maalinnade ehitamisele.

Saaremaale omase tāsase pinnareljeefi tõttu vajati siin kindlustuse ehitamiseks palju tööjõudu. Eespool nägime, et linnused olid ehitatud kõrgete ja järskude ringvallidena, milleks kasutati ära kohapeal olemasolevaid kõrgemaid maakühmi, nagu Pöidel, Valjalas ja Lihulinnal. Kuid suurem osa vallidest on siingi tulnud kuhjata inimeste tööjõul. Linnuse

⁶³ F. Engels, Perekonna, eraomanduse ja riigi tekkimine. Tallinn, 1946, lk. 164; vt. ka M. O. Косвен, Очерки истории первобытной культуры. Москва, 1957, lk. 220—222.

tüüp oli kõikjal suuresti tingitud ümbritsevast loodusest. Seetõttu kohtame samasuguseid ringvall-linnuseid ka tasasel Läänemaal. Mainigem neist Lihula, Soontaga ja Vatla Linnuse linniamägesid, mis nii ehitusviisi poolest kui ka ajaliselt ühtivad täiesti Saaremaa maalinadega. Neile sarnaneb ka kõrge paekivist ringvalliga Varbola linnus muistsel Harjumaal. Kaugemal Kesk- ja Ida-Eestis valitsevad mägilinnused; ringvall-linnuseid seal ei leidu. Neid ei esine ka teistel Ida-Baltimaadel ega mujal Nõukogude Liidu alal, kui mitte arvestada sküütide linnuseid Alam-Dnepril või mõningaid slaavlaste kindlustusi Dnestri piirkonnas, kus üldjoontes ringvallikujuline kindlustus oli tingitud lagedast stepimaastikust. Väliselt sarnanevad Saaremaa maalinnadele kõige enam Ölandi linnused.⁶⁴ Öland on teatavasti samasugune paese aluspõhjaga ja tasase pinnareljeefiga saar nagu Saaremaagi. Varaseimad sealsetest linnustest kuuluvad I aastatuhande keskpaika, hilisemad aga ühtivad ka ajaliselt Saaremaa linnustega. Samalaadseid ringvalliga kindlustusi esineb veelgi kaugemal läänes ja edelas (Põhja-Saksamaal, Taanis, Hollandis jm.), kus niisugune ehitusviis oli samuti tingitud tasasest pinnareljeefist.⁶⁵

Saaremaa maalinnad Pöide, Valjala ja Kaarma paiknevad peaaegu ühtlaste vahemaadega saare ida- ja keskosas. Nende lähedal, samuti nagu Linnuse maalinna lähedal Muhu saarel, leidub ka teisi samast ajast pärinevaid muistiseid, mis osutavad külade olemasolule. Külade olemasolu Muhu, Valjala ja Kaarma maalinna lähikonnas märgivad ka kirjalikud allikad. Nii näib olevat kindel, et nimetatud maalinnad on asetsenud muistsetes asustuskeskustes. Lihulinn ja Kihelkonna maalinn paiknevad Saaremaa loodeosas, looduslikult hästi kaitstud kohtades. Oma asendi poolest on nad teistega võrreldes isoleeritumad. Lihulinna naabrusel ei ole teada muid muistiseid. Ka Kihelkonna linnuse juures on vaid üks oletatav kivikalme. Paistab, et nende linnuste koha valikul lähtuti pigem looduslikest eeldustest kui lähedusest asustuskeskustele. Neid kasutati nähtavasti eeskätt vaenlase kallaletungi korral, kuna niisugust kesket tähtsust nagu teistel maalinnadel neil ilmselt ei olnud. Teisi linnuseid läänepoolsel Saaremaal ei leidu. Edela-Saaremaal aga puuduvad linnused hoopis. Sealne asustus näikse olnud üldse mõnevõrra hõredam kui mujal, sest ka muid muistiseid on sealt vähe. Geograafilised tingimused — pikk ja kitsas Sørve saar ning seda muust Saaremaast eraldav soiste metsade võõde — ei soodustanud siin tihedamate asustuskeskuste väljakujunemist.

Suurte maalinnade püstitamisest oli kõige enam huvitatud jõukad ülikad, et kaitsta oma rikkusi vaenlaste röövretkede eest. Nemad olid kahtlemata ka linnuste ehitamise eesotsas, rakendades sellele tööle nii oma orje ja sõltlasi kui ka vabu kogukondlasi. Arvestades maalinnade püstitamiseks kulutatud töö hulka, on selge, et üksi oma jõududega, ilma kogu muu elanikkonna osavõtuta, poleks ka kõik antud paikkonna ülikad nii suurte ehitustega toime tulnud. Vaenuliku kallaletungi korral pakkusid suured ja tugevalt kindlustatud maalinnad kaitset kogu ümbruskonna elanikele. Nad olid tähtsateks strateegilisteks tugipunktideks, mille vallutamine tähendas kogu paikkonna alistamist. Missugune tähtsus oli maalinnadel muul ajal, seda me lähemalt ei tea. Kuna ülikond ehitas linnused eeskätt oma huvides, siis võib oletada, et nad olid üldse kohalike ülikate võimu tugipunktideks. Kas kõik maalinnad olid pidevalt asus-

⁶⁴ M. Sternberger, Öland under äldre Järnåldern. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, Stockholm, 1933, Fig. 130—177, lk. 213—254.

⁶⁵ Sealsamas, lk. 255—262; J. Brønsted, Danmarks Oldtid III. Jernalderen, København, 1940, Fig. 318, lk. 334.

tatud, kes neis elapid ja missugustes suhetes olid linnuste elanikud lähikonna külade elanikega, seda olemasolev materjal ei näita, kuna nii linnused ise kui ka nende lähedal olevad kalmed on seni läbi uurimata.

II aastatuhande algul on hoogsam ühiskondlik-majanduslik areng jälgitav ka Eesti mandril. Siin leidub nüüd suuri tugevasti kindlustatud linnuseid, nagu näiteks Viljandi, Otepää, Tartu jt. Nende linnuste juures olid tavaliselt ka asulad. Saaremaalt pole otse linnuste jalameilt asulaid seni avastatud. Võrreldes mandri suurte linnuste leviku tihedust Saaremaaga, näeme, et neid on mandril palju vähem, välja arvatud ainult Läänemaa, mis sarnaneb linnuste rohkuselt Saaremaaga. Selle eest on mandril aga samast ajast teada veel terve rida väiksemaid, kuid küllalt tugevasti kindlustatud linnuseid, nagu näiteks Lõhavere ja Naanu, mis olid üheainsa ülika päralt, ehitatud selle ülika ja tema sõitlaste poolt. Saaremaal puuduvad sellised üksiku ülika kantsi tüüpi linnused. See on seletatav üldjoontes samade põhjustega, mis tingisid linnuste puudumise Saaremaal ka varem, I aastatuhande teisel poolel.

Sedamööda, kuidas neid põhjalikumalt uurida jõutakse, annavad Saaremaa omapärased linnused saarte muistse elanikkonna ühiskondlik-majandusliku arengu jälgimiseks kahtlemata veel palju uusi andmeid.

*Eesti NSV Teaduste Akadeemia
Ajaloos Instituut*

Saabus toimetusse
25. III 1958

ГОРОДИЩА ОСТРОВОВ СААРЕМАА И МУХУ

А. Э. Кустин

Резюме

Городища островов Сааремаа и Муху отличаются по сравнению с древними укреплениями материковой части Эстонии рядом особенностей. Это обусловлено, с одной стороны, некоторым своеобразием социально-экономического развития древнего островного населения, с другой же, особенностью географической среды — равнинным характером рельефа названных островов. В то время как в возвышенных, холмистых частях материковой Эстонии для постройки укрепленных пунктов могли быть использованы естественные возвышения или мысы, на островах в большинстве случаев их приходилось возводить искусственно. Не считая укрепленного поселения в Асва, существовавшего с середины последнего тысячелетия до н. э. до начала нашей эры, городища первого тысячелетия н. э. на островах неизвестны.

Многочисленные материковые городища этого периода представляют два типа. Для первой половины I тысячелетия характерны городища-убежища, принадлежавшие родовым или большим патриархальным семейным общинам, между тем как во второй половине того же тысячелетия возникают небольшие, постоянно заселенные городища, в которых, очевидно, жили верхи имущей знати.

На островах родоплеменная знать в этот период, по-видимому, еще не располагала достаточным количеством рабочей силы (рабов), необходимой для постройки укрепленных пунктов в условиях равнинного ландшафта. Только в XI—XII вв. верхушка богатой знати стала настолько мощной, что смогла привлечь широкую массу общинников к постройке крупных крепостей. Судя по найденным в сааремааских городищах древним предметам (фото 2), эти укрепленные пункты возникли в XI, преимущественно же в XII в. Из указанных находок заслуживают особого внимания два клада серебряных предметов, обнаруженные в городище Линнузе на о. Муху (рис. 1). Оба клада были зарыты, очевидно, в 1227 г., во время осады названной крепости немецкими завоевателями.

На островах Сааремаа и Муху известно всего 6 городищ, относящихся к данному периоду (Пэйде, Вальяла, Каарма, Кярла-Лихулинн и Кихельконна-Одалятси на острове Сааремаа, Линнузе на острове Муху; рис. 3). На некоторых из этих городищ в конце XIX в. были проведены небольшие раскопки. Более основательных археологических работ здесь до сих пор не производилось.

Все названные городища имеют вид сплошного вала, окружающего круглую или овальную площадку (рис. 2). Вал имеет высоту 6—11 м, наружный его диаметр достигает 100—150 м, площадка охватывает 2800—3800 м². На площадках городищ Линнуса на о. Муху и Вальяла обнаружен культурный слой мощностью до 60 см. Судя по этому, названные городища были, по-видимому, постоянно заселены. Городища, обнесенные высоким валом, встречаются еще только в западной, низменной части материка Эстонии. Ни в остальной Прибалтике, ни вообще в пределах восточно-европейской лесной полосы городищ этого типа нет. Аналогичные городища известны лишь западнее, на острове Эланд и в Дании.

*Институт истории
Академии наук Эстонской ССР*

Поступила в редакцию
25 III 1958

DIE BURGWÄLLE DER INSELN SAAREMAA UND MUHU

A. Kustin

Zusammenfassung

Die Burgwälle auf den Inseln Saaremaa und Muhu unterscheiden sich in mancher Hinsicht von den Burgen des estnischen Festlandes. Dies ist einerseits durch gewisse Eigentümlichkeiten der ökonomischen und sozialen Entwicklung der Inselbevölkerung, andererseits durch die ebene Erdoberfläche dieses Gebietes bedingt. Während in den hügeligen Teilen des estnischen Festlandes die ur- und frühgeschichtlichen Burgen gewöhnlich auf Anhöhen oder Landzungen erbaut wurden, mussten sie auf den flachen Inseln meistens fast von Grund aus von Menschenhand aufgeführt werden. Abgesehen von der befestigten Siedlung von Asva, die seit der Mitte des letzten Jahrtausends v. d. Z. bis zum Anfang des 1. Jahrtausends u. Z. existiert hat, sind auf den Inseln keinerlei Burganlagen aus dem letztgenannten Jahrtausend bekannt. Auf dem Festlande lassen sich unter den zahlreichen Burgen dieser Zeit zwei Typen unterscheiden. Für die erste Hälfte des 1. Jahrtausends sind Fliehburgen kennzeichnend, die gentilen oder grossen patriarchalischen Familienverbänden angehört haben dürften. In der zweiten Hälfte des Jahrtausends kommen kleinere ständig bewohnte Burgen auf, in denen wohl der Stammesadel gesessen hat. Auf den Inseln aber scheint der Stammesadel damals noch nicht über genügende Arbeitskraft (Sklaven) verfügt zu haben, auf dem dortigen ebenen Gelände ähnliche Befestigungen entstehen zu lassen.

Erst im 11.—12. Jahrhundert erreichte die führende Oberschicht die Macht, die zur Errichtung grösserer Wehranlagen auf den flachen Inseln erforderlich war. Die in den Burgen der Inseln Saaremaa und Muhu gemachten Funde (Photo 2) lassen schliessen, dass diese Burgen gerade zu dieser Zeit, meist wohl im 12. Jahrhundert, erbaut worden sind. Besondere Erwähnung verdienen zwei in der Burg von Linnuse auf Muhu gehobene Silberschätze (Abb. 1), offenbar während der Belagerung dieser Burg durch die Deutschen im Jahre 1227 vergraben. Insgesamt kennen wir auf den genannten Inseln 6 jener Zeit angehörende Burgen (Pöide, Valjala, Kaarma, Käräli-Lihulinn und Kihelkonna-Odalätsi auf der Insel Saaremaa, sowie Linnuse auf der Insel Muhu, Abb. 3). Auf einigen dieser Burgen sind am Ende des 19. Jahrhunderts kleinere Grabungen durchgeführt, bisher aber sind dort keine umfassenderen Untersuchungen unternommen worden. Die erwähnten Burgen sind Ringwallanlagen (Abb. 2). Die Höhe des Walles beträgt 6—11 m, der äussere Durchmesser der Anlage schwankt zwischen 100 und 150 m, der Burghof umfasst 2800—3800 m². Die Burghöfe in Muhu und Valjala weisen eine bis 60 cm starke Kulturschicht auf. Diese Burgen waren also ständig bewohnt. Ringwallburgen kommen nur noch im äussersten westlichen Teil des estnischen Festlandes vor, wo ebenfalls flaches Gelände vorherrscht. Sonst finden wir diesen Typ von Wehranlagen weder im übrigen Ostbaltikum, noch überhaupt in der osteuropäischen Waldzone wieder. Wohl sind aber Burgen dieser Art westwärts (von Öland, aus Dänemark) bekannt.

*Institut für Geschichtsforschung
der Akademie der Wissenschaften der Estnischen SSR*

Eingegangen
am 25. März 1958